

**SANLIQLAR MENEN KELGEN FRAZELOGIZMLERDE MILLIY ÚRP-
ÁDET, DÁSTÚRLERDİŇ SÁWLELENIWI**

Atabaeva Gózzal Bazarbaevna,
*Berdaq atındaǵı QMU,
Ámeliy filologiya kafedrası erkin izleniwshisi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902967>

Annotaciya. *Frazeologizmlerde milliy úrp-ádet, dástúrler óz sáwleleniwiniń tabadı. Sanlar frazeologizm quramında san mánisinen alıslap, hártúrli mánilerdi ańlatıp keledi. Sanlarǵa baylanıslı xalıq dástúrleri, isenimler áyyemnen baslap xalqımız dúnyaqarasında qalıplesken. Sanlar menen kelgen frazeologizmlerde qaraqalpaq milliy úrp-ádet dástúrlerinen kelip shıǵıp dórelgen frazeologizmlerdi kóremiz.*

Gilt sózler: *frazeologizm, san, lingvokulturalogiya.*

Аннотация. *В фразеологизмах отражаются национальные обычаи и традиции. Числа в составе фразеологизмов далеки от значения числа и выражают различные значения. Народные традиции и верования, связанные с числами, сформировались в мировоззрении нашего народа с древних времен. В числовых фразеологизмах мы видим фразеологизмы, созданные на основе каракалпакских национальных обычаев и традиций.*

Ключевые слова: *фраzeологизм, число, лингвокультурология.*

Annotation. *National customs and traditions are reflected in phraseological units. Numbers, as part of a phraseologism, move away from their numerical meaning and express various meanings. Numerical folk traditions and beliefs have been formed in the worldview of our people since ancient times. In phraseologisms with numbers, we see phraseologisms derived from Karakalpak national customs and traditions.*

Keywords: *phraseology, number, linguoculturology.*

Frazeologizmlerdi lingvomádeniy jaqtan úyreniw til biliminiń áhmiyetli ilimiy baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Sebebi, frazeologizmler xalıqtıń tariyxı, úrp-ádetleri, máresimleri hám kúndelikli turmıs tárizi menen tıǵız baylanıslı halda qalıplesedi. Ásirese, san komponenti qatnasqan frazeologizmler milliy oy-pikirdiń simvollar qatlamın, xalıqtıń dúnyanı ańlaw usılların hám dástúriy kózqarasların ayqın kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde san menen kelgen frazeologizmler arqalı xalıqtıń neke, tuwısqanlıq, miynet, tárbiya, máresim hám diniy isenimlerge baylanıslı úrp-ádetleri sáwlelenedi. Bul bólimniń tiykarǵı maqseti – quramında san menen kelgen frazeologizmlerde milliy úrp-ádet hám máresimlerdiń qalay sáwleleniwini lingvomádeniy hám semantikalıq jaqtan ilimiy tiykarda tallawdan ibarat.

San túsinigi dáslep muǵdar hám sanaw zárúrliginen kelip shıqqan bolsa da, xalıq oy-pikirinde ol úrp-ádet dástúr, máresimlik mánilerdi de ózinde jámlegen. Qaraqalpaq xalıq mádeniyatında ayırım sanlar (*úsh, jeti, qırıq*) kiyeli yamasa ayırıqsha áhmiyetke iye bolıp, úrp-ádet hám máresimlerde aktiv qollanıladı. Sol

sebepli bunday sanlar menen baylanıslı frazeologizmler de tikkeley milliy dástúr hám úrp-ádetlerdi bildiriwshi til birlikleri sıpatında qáliplesken.

Qaraqalpaq xalqında shejireni biliw, tuwısqanlıq qatnasıqlardı muqaddes dep biliw áhmiyetli sociallıq-normativlik qádiriyat bolıp esaplanadı. Bul jaǵday san menen kelgen frazeologizmlerde ayqın kórinedi. **Bir áke, bir shesheden** – *tuwısqan*. – Ekewi *bir áke, bir shesheden* (M.Nızanov). **Bir ata jaqın** – *jaqın atalas tuwısqan*. – Sol baslıq bala meniń kúywimnen kóre, senikine *bir ata jaqın* (K.Karimov). Bul frazeologizmler arqalı ruw-aymaq sisteması hám násil pákligine bolǵan múnásibet sáwlelenedi.

Náreste dúnyaǵa kelgennen keyin onı besikke bólegende, besikke jeti túrli zat qoyıw dástúri bar. Balanıń er jetip qatarǵa qosılıwın jeti jastan esaplawda, *bala jetige shıqqansha jerden tayaq jeydi* degen túsinikte de haqıyqatlıq bar. Sebebi balanıń sana-sezimi, biologiyalıq ósiwiniń tolıq qáliplesiwi jeti jasqa tuwrı keledi.

Neke hám shańaraq penen baylanıslı máresimler qaraqalpaq xalıq mádeniyatınıń áhmiyetli qurawshısı bolıp tabıladı. Bul máresimlerde belgili sanlardıń qollanıwı frazeologizmlerde óz sáwleleniwini tapqan. **Bir dastıqqa bas qoyǵan** – *erli-zayıplı, tumıs qurǵan, úylengen*. – Adam balasınıń eń jaman dushpanı tuwısqan bolıp turıp hám *bir dastıqqa bas qoyǵan* adamınıń ishten shalıp islegen jawızlıǵın Alla tala keshirmeytuǵın shıǵar (G.Esemuratova). **Bası ekew bolıw** – *turmıs qurıw, úyleniw*. – Tureke, oń bolsın *basıń ekew bolıptı* (T.Qayıpbergenov).

«Qursaǵı bilengen hayaldı «*ekiqat*», «*ekiqabat*», «*ayaǵı awır*», «*júkli*», «*júgi bar*», «*gójege toyǵan*», «*ǵarbız jutıp qoyǵan*», «*boyı tolı*», «*duwjan*» degen astarlı sózler menen uqtıradı» [1.495]. **Eki qabat** – *hámiledar, júkli*. – Qaldı *eki qabat* jas kelinshegi, Kózi dóngelenip jaǵısta jılap. «Jolǵa ayday qarap kútemen» dedi, Jawdı jeńip, aman keliwin sorap. (I.Yusupov). **Eki janı aman qalıw** – *jas bosanıw, bópeli bolıw*. – Sóytip otırıp ol kelinin awzı-jaǵınan túsirmey, onıń *eki janınıń aman-saw qalıwın* tilep, negedur birese úyine kelip, birese darımay júrgen balası jóninde gáp shashpadı (U.Pirjanov).

Qaraqalpaq xalqında bala dúnyaǵa kelgennen keyin musulmansılıqtıń dástúri boyınsha molla yamasa jası úlken adamlardıń biri azan aytıp, qulaǵına úsh ret sıbırlap, azan shaqırıp, qazannıń qulaǵın qaǵıp atı qoyıw dástúri bar. Bul ástúrde úsh ret qaytalaw boladı. Demek, *úsh* sanı musulman dininde de saqlanǵan stereotip. Úsh ret qaytalaw, úsh ret sálem beriw, úsh ret alaslaw ırımları da diniy túsiniklerden bolıp, bular házirgi kúnde de ámelde qollanıladı. Mısalı: *úshinshi kún-sátli kún, úsh uyıqlasam túsime kirmeydi, úshke deyin sanayman, úsh qaynaǵanda sorpası qosılmas hám.t.b.*

Qaraqalpaq xalqında er balanı bes jasınan súnnetletiw dástúri bar. *Bestiń nanın jemey turıp* frazeologizmi usı diniy dástúr tiykarında dóregen. Er bala bes jasın toltırǵannan keyin súnnetletiw kerek degen erteden kiyatırǵan túsinik hám isenim tiykarında dórelgen bul frazeologizm házirgi waqıtta da qollanıladı. Bul frazeologizmler xalıqtıń diniy kózqarasın hám isenim dástúrlerin sáwlelendiredi.

Jeti sanı menen túrkiy tillerde qalıplesken salt-dástúrler hám túsinikler bar. *Jeti sanlıǵınıń* semantikası menen baylanıslı dóregen syujetler túrkiy xalıqlar folklorında, naqıl-maqallarında jiyi ushırasadı. Túrkiy tillerde *jeti sanı* tuwısqanlıq qarım-qatnaslardı da bildiredi. Túrkiy xalıqlarda *jeti ata* bir atadan taraǵan atalas qáwimdi ańlatadı. Qaraqalpaq xalqında *jeti ata* – «bala, áke, ata, arǵı ata, baba, tıp ata, tek ata» mánisin bildiredi. Qaraqalpaq xalqında áke tárepten qalıplesetuǵın *jeti áwladtıń* tuwısqan adamları *jeti atasın* biliwi shárt bolǵan. *Jeti ataǵa* deyin qız alısıp, qız berispew, *jeti áwladtan* keyin tuwısqanlıqtıń jatlasıp ketiwi sıyaqlı túsinikler bar. Bul dástúrdegi milliylik «*jeti ata*», «*jeti pushti, jeti atasınan bilay qaytarıw*», «*jeti atasınan tük kórmegen*» «*jeti babasına jetedi*» frazeologizmleri arqalı xalıqtıń milliy sana-seziminde qalıplesip sińip ketken. – Sende babalardıń basqan izi bar, Hikmet danalıqqa tolı sózi bar, Hár giyańda *jeti atamnıń kózi* bar, Men ushın muqáddes mákansań, Watan! (G.Nurlepsova). – Eger usınnan anaw-mınaw jaǵday bola goysa, *jeti pushtımızdan* berjaǵı qozǵaladı (K.Raxmanov). Bul mısaldaǵı *jeti pushti* frazeologizmi «ata tegi, ata-babası» degen mánisti ańlatadı.

Jeti ata túsinigi *jeti atańdı tanıtayın ba, jeti atasınan bilay qaytarıw* frazeologizmleri adamnıń ekinshi adamnan ashıwın alıw maqsetinde oǵan qarata náletlew, ózine keltirip qoyıw mánisinde aytıladı. **Jeti ata-basınan qaytarıw** – *jaman sóz aytıw, sógiw*. Mısalı: – Ot bergen adamnıń kim ekenin bilmey aǵam *jeti ata-babasınan* qaytardı (U.Pirjanov).

Jeti sanlıǵı menen kelgen xalqımızda qız alısıw dástúri de bar. Qaraqalpaq xalqınıń shayırı Ájiniyaz shayır er jigitlerge shańaraq qurıwda násilin, *jeti pushtın* sorap úyleniw násiyatın bildergen mınaday qatarları bar: – Úylenseń úylengil sorap hám zatın, Ismin, náslin, *jeti pushti* ájdadın. (Ájiniyaz). Bul mısaldaǵı *jeti pushti* frazeologizmi «*násli*», «*ata-babası*» mánilerin ańlatadı.

Diniy isenimler hám máresimler qaraqalpaq xalqınıń mádeniy turmısında áhmiyetli orın ieleydi. **Jeti qabat aspan** – *ilahiý álem, bálentlik, Qırq túnnen ótken* – *máresimlik tazalanıw dáwirin ótken*.

Írimlarǵa iseniw xalqımızda bar qásiyet. *Jeti sanına* baylanıslı da ırımlar bar. Mısalı: – Onıń juwabı bolatuǵın bolsa *iyttiýgen tabaqtı jeti mártebe juwıp tamaq quysa heshnárse etpeydi*. (A.Begimov).

Qırıq sanı ırımlarda jiyi qollanıladı. ırımlar arqalı xalıqtıń tilinde dóregen frazeologizmler de jiyi ushırasadı. «Qızdıń qırıq janı boladı, qırq shıraǵı boladı» [2.495]. **Bir shıraǵı óship, qırıq shıraǵı janıw** – *baxıtlı kúnleri keliwi*. – Ğánim sebep *bir shıraǵım óshse* de, *Qırq shıraǵım janar* edi sen barda (G.Nurlepsova).

Otiz omırtqań, qırq qabırǵań tez bekigey – *deneni shınıqtırıw, balanı shomıldırǵan waqıtta ırımlap aytilatuǵın tilek*. «Tuwılǵan balaǵa bes kún bolǵanda duzlı suwǵa salıp shomıldırıladı hám bul arqalı balanıń terisine jara túspewin, sap deneli, saw-salamat bolıp ósiwin ırım etedi, balanı duzlı suwǵa shomıldırıp bolǵannan soń, sarı may menen denesin sılaw, denesin kerip- sozıp shınıqtırıw hám «*Otiz omırtqań, qırq qabırǵań tez bekigey, ós! ós!*»- dep aytımal aytıw yamasa balanıń Eki qolın kókiregine qawsırıp «Qudayǵa qullıq de! Ata-babalarǵa qullıq de!», – dep qudayǵa hám ótmishtegi ata-babalarǵa qullıq aytqızǵan» [3.17].

Qırıq sanlıǵı xalıqtıń hárqıylı qáde ırımlarında da belgili bir shekti bildiredi. Mısalı: *balanıń qırqınan shıǵıwı, sınıqtı qırıq kúнге shekem tańıp qoyıw, qırıq qazannıń qulaǵın uslaw* hám.t.b. Xalqımızda bala dúnyaǵa kelgen soń *balanı qırqınan shıǵarıw* dástúri bar. Qırq kúnnen keyin náresteniń denesi ustamǵa kelip, háreketleri qalıplese baslaydı. Usı ózgeshelikti waqıt penen ólshep qırq kún duzlı suwǵa shomıldırıladı. Qırqınan shıǵararda qırq qasıq suw quyıp, tilek aytıw búgingi kúnde de qaraqalpaq xalqında saqlanıp kiyatırǵan dástúr. Suwǵa erte dáwirlerde qırq qumalaq, hártúrli teńgeler, buyımlar, asıqlar salınǵan. Qırqınan shıǵarǵanda balanıń «qarın shashı», «sút tırnaǵı» alınadı. Qarın shashın taslap jibermey shúberekke túyip, kiyimine yamasa besigine tumar sıpatında tańıp qoyadı. Qızdıń qalıń malı kóp bolsın degen ırım menen qızdı qırq kún, er jigit tez erjetsin degen degen tilek penen qırq kúнге jetpey qırqınan shıǵaratuǵın bolǵan. Usı dástúr tiykarında tilimizde *qırqınan shıǵarıw, qırq qasıq suw, qırq qumalaq sıyaqlı dástúrleri* lingvomádeniy birlik retinde saqlanǵanlıǵın kóremiz. Mısalı: – Qullası erte báhárde Ótemurat qızlı bolıp, sonı *qırqınan shıǵaraman* degenshe Húrlıxa úy jumısına qarap qaldı. (M.Nızanov). – Endi kishkentay qasıq ákel tóbesinen *qırq qasıq suw quyayın* (M.Nızanov).

Xalqımızda «*qırq kúnde jan beriw*», «*qırq kúnde jan ketiw*», «*qırqın beriw*» túsiniikleri bar. Dúnyadan ótken adamnıń qırq kúnnen soń sadaqa máresimin beriw túsiniikleri bar. Qırqın beriw-adam dúnyadan ótkenine qırq kún tolganda atqarılatuǵın dástúr. Qırq kún úyde shıraq jaǵıp qoyadı. Bul marhumnıń artında urpaǵı bar degen mánini ańlatadı. Tilimizde «*basıńa shıraq jaǵa ma*» degen frazeologizm usı túsiniikke baylanıslı qollanıladı. – Bunnan soń bay kempirdiń *qırqı* menen júzine soy dep, bir-birden eshki jiberdi de jılına kelgende lebizden tayıp. (K.Sultanov). – Soń hámmesi *qırıq adım* sheginip kelip quran oqıdı. (M.Nızanov).

Algıs hám gárgıs mánili frazeologizmler adamnıń emocionallıq hám ruwxıy sezimlerin bildiriw maqsetinde qollanıladı. Bul frazeologizmler adamlar arasındagı doslıq, dushpanlıq, jaqsılıq hám jamanlıq qatnasların bildiriw, kúndelikli turmısta keń qollanılganlıqtan tillik shtamplargá aylanǵan [4.91]. Algıs mánili frazeologizmler qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúrlerine bola pátiya bergende, jaqsı tilek bildirgende hár qıylı mazmun hám formalarda qollanılganlıǵın kóremiz. **Biriń miń bolǵay** – *kóp bolsın, zúraáti mol bolsın*. Mısalı: – Tuqım taslasań *biriń miń bolǵay* (K.Karimov).

«Eki» sanına baylanıslı *eki dúnyanıń ráhátin kór, eki dúnyanıń sawabın bersin, eki dúnyada da baxıtlı bol, eki dúnyada da jamanlıq kórmegeyseń* hám.t.b tilek mánili frazeologizmler qollanıladı.

«Júz» sanı menen kelgen frazeologizmler tilek mánini ańlatıp keledi. **Júz jasaǵaysań** – *júz jasqa shıqqaysań*. Adamǵa uzaq ómir jas tilep aytilatuǵın tilek. – Mártebeńiz – biygárez jurtt shuǵlası, Alla sizge *júz jas bergey*, qullası (K.Raxmanov).

«Miń» sanı menen kelgen frazeologizmler tilek mánili bolıp keledi. **Miń-miń raxmet** – *kóp algıs*. – Sonlıqtan da, Nurniyaz aǵaǵa *miń-miń raxmet* aytıp hayt qoydı (K.Allambergenov). **San miń algıs** – *kóp algıs*. – Xızmetińdi xalıq unatsa, óziń de, Sol anańa *san miń algıs* aytasań. (T.Qabulov).

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, dástúrlerinde san menen kelgen frazeologizmler tómenдеги lingvomádeniy ózgesheliklerge iye: úrp-ádet hám máresimlerdeń simvolliq kórinisi; tariyxıy estelik hám mádeniy tájiriýbeniń saqlanıwı; awızeki sóylew hám dástúriy pikirlew menen baylanısı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde san menen kelgen frazeologizmler milliy úrp-ádet, máresim hám dástúrlerde ózinde jámlegen áhmiyetli lingvomádeniy birlikler bolıp esaplanadı. Bul frazeologizmler arqalı xalıqtıń neke, tuwısqanlıq, miynet, tárbiya hám diniy isenimlerge baylanıslı kózqarasları til quralı arqalı bildirilip, áwladtan-áwladqa jetkeriledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 77-88-томлар. Нөкіс. «Илим». 2014. – Б. 495.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 77-88-томлар. Нөкіс. «Илим». 2014. – Б. 495.
3. Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық ырымлары. Монография. Ташкент. «Lesson Press». 2023. – Б. 17.
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. Нөкіс. «Qaraqalpaqstan». 2020. – В. 91.
5. Ж.Ешбаев. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс.1985.
6. G.Aynazarova., G.Atabaeva. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler sózligi. Nókis. «ILIMPAZ». 2023-j.